

הרהורים על הפקולטה למשפטים*

מאת

פרופ' יצחק אנגלרד

דברי הראשונים לתלמידים החדשים: ברוכים הבאים בצל קורתנו — והלואי ותמצאו את חמתה, היא תורתה, מרובה מצלתה. ברכת הנכנסים לא דבר ריק הוא: הלא הצלחתם להידחק לתוך המספר הסגור — נומרוס קלאוסוס בלע"ז — הודות לכשרונותיכם ולהישגיכם בעבר. חוששני כי הברכה היהודית המסורתית "עד מאה ועשרים" קיבלה משמעות חדשה לגבי החפץ ללמוד משפטים בירושלים. איני בא היום לבחון את הסדר ההגבלה בלימודי המשפט. לעניין היבטים רבים, מכאיבים ומשמחים, והדברים עתיקים. אך שלא נטעה: מבחן הכניסה שלנו אינו זה שהינחה את ר' גמליאל: "כל תלמיד שאין תוכו כברו לא יכנס לבית המדרש"¹. מידות האדם אינן נבחנות אצלנו ולכן אם חלשה דעתו של ר' גמליאל כשרבי אלעזר בן עזריה סילק לו לשומר הפתח וניתוספו שורות של תלמידים, אנחנו על אחת כמה וכמה שעלינו לדאוג שמא מנענו תורה מישראל².

אך, כאמור, לא בכך אעסוק הערב. ובכן, מניין באתם אנו יודעים, השאלה הגדולה היא, לאן אתם הולכים? מהי הפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית בירושלים? מה דרכה ומה ייעודה? מוזר הדבר, אך בשמנו המלא מצויים שני לעזים: אוניברסיטה ופקולטה, אות וסימן לכך כי לא במסורת יהודית מדובר כאן, אלא במוסדות של אומות העולם, אשר לכאורה אין להם מקבילים בתולדותינו, או שלא רצו להידמות להם. שם הוא סמל ובעיני רבים אף סימן ואות לבאות — *nomen est omen*!

מהי המשמעות של המלה אוניברסיטה? לעתים אין אנו מהרהרים עוד אחר מקורו של מונח לאחר שהשתרש בלשוננו. אך טוב הדבר לשוב ולהגות במשמעות המקורית כדי לדעת למה שאפו הראשונים והיכן עומדים אנחנו. *universitas* היא מכלול, חבר בני אדם, בעבר הרחוק מכלול התלמידים והמורים. המונח הקרוב ביותר במסורת היהודית החדשה יותר הוא דווקא *כולל*. *facultas*: נראה כי מקור המלה הלטינית מצוי במונח היווני *דיגמיס* (= כוח), כמשמעותו אצל אריסטו, דהיינו, ענף מדעי. ואמנם, המשפט היה אחד מענפי ההוראה ה"גבוהים" שנלמדו באוניברסיטאות בימי הביניים³. אך יש להודות, כי רעיון המכלול שבו טמון

* דברים שנאמרו בטקס פתיחת שנת הלימודים תשמ"ב בפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית בירושלים.

1 בבלי, ברכות כ"ח, א'.

2 שם.

3 הענפים האחרים היו רפואה ותיאולוגיה, בהבדל מן הענפים "הנמוכים" של האמנויות החופשיות (*artes liberales*).

גם רעיון של שותפות, של אחדות ושל ריכוז, אינו מוגשם עוד באוניברסיטה המודרנית שסימן ההיכר שלה הוא הפיצול הן במישור האנושי והן במישור המקצועי. אין עוד שותפות בין מורים ותלמידים וספק רב אם היא קיימת בין התלמידים בינם לבין עצמם. המקצוע משפטים נשאר כמובן קיים ואליו נשואות עיניכם. מבחינה פורמלית אין מקום לדאגה. הסטטיסטיקה הקרה היא לטובתכם! הרוב המכריע מביניכם יסיים בהצלחה את הלימודים. כך למדים אנו מן הנתונים של העבר ואין חשש כי הם ישתנו דווקא לגביכם. שאלה אחרת לגמרי היא אם תמצאו סיפוק אישי בלימודים ומה השפעה תהיה ללימודים האלה על אישיותכם למרכיביה השונים.

המשפטן הפילוסוף הגרמני רדברוך⁴ חילק פעם את לומדי המשפט לשלוש כיתות: הבאים לבלות את זמנם ללא חפץ בלימודים ואשר אינם מתעתדים לסיים אי-פעם — סטודנטים נצחיים! קבוצה זו עברה מן העולם שלנו אולי בזכות הסלקציה ואולי מסיבות חברתיות אחרות. הכת השנייה מורכבת מאנשים בעלי נטיות שכלתניות, בעלי חריצות ורגש חובה. הכת השלישית מורכבת מאנשים בעלי רגש, יפי נפש במובן המקורי והטוב, הפונים למשפטים בלידת ברירה.

יוצאי הכת השנייה הם עורכי הדין והמשפטנים המצליחים. לחברי הקבוצה השלישית לימוד המשפט יכול ליהפך לסיוט נפשי ולמעמסה נוראה. רבים מבין המשוררים היו קרבנותיו וקיללו את היום שבו התחילו ללמוד. כיצד אומר פאוסט אצל גיטה בתחילת דבריו:

"הרביתי, הה, שקוד על פילוסופיה
על משפטנות ותורת הרפואה...
והריני עומד, אויל מסכן,
ולא חכמתי כמלפני כן"⁵.

ובדו"שיח בין התלמיד למפיסתופל קובל הראשון:

"לתורת משפטים אין לי תשוקה"

והשטן משיב לו, הפעם בכנות:

"לא אוכל בגלל זה אותך לגנות
ידעתי את דבר התורה הזאת
חוקים ומשפטים עוברים
במורשה כמחלת עולם"⁶.

קרוב יותר לדורנו, נשמע את נימוקיו של פרנץ קפקא מדוע בחר ללמוד משפטים:

"ידעתי אל גכון: לעומת העיקר, כל דבר בעולם יהיה בעיני חסר ענין בדיוק כמו כל מקצועות ההוראה בבית הספר. לפיכך שומה היה עלי למצוא לעצמי

G. Radbruch, *Einführung in die Rechtswissenschaft* (10. Aufl., K. Zweigert, 4
Stuttgart, 1961) 257—258.

5 גטה, פאוסט (בחרגום יעקב כהן, שיקן, תש"י).

6 שם, בעמ' 93.

מקצוע שיאפשר לי מידה מירבית של אותו חוסר ענין, בלי לפגוע יתר על המידה ביוקרתי העצמית. מקצוע המשפטים היה אפוא הפתרון הטבעי. נסיונות צנועים בכיוון שונה, פרי היוקרה העצמית והתקווה חסרת השחר, כמו לימודי כימיה במשך שבועיים או לימודי גרמנית במשך חצי שנה, רק חיוקו בי אותה אמונה יסודית. למדתי אפוא משפטים. פירושו של דבר, שבמשך חודשים אחדים לפני מועד הבחינות, תוך מריטת עצבים לא מעטה, גיוון הייתי, מבחינה רוחנית, ממש מתבן ומה גם, שאלפי פיות כבר לעסוהו לפני⁷.

אני מקווה כי לכם נימוקים אחרים וכי החומר יערב לחכם יותר מאשר לקאפקא. ההוראה בפקולטה למשפטים מכוונת למה שמכונה היום חינוך משפטי (Legal Education); לכאורה, יותר מאשר הכשרה מקצועית גרידא. חינוך ממחות לעצב את אופיו של אדם כדי להביאו לידי שלמות עצמית. האומנם יש בחינוך המשפטי משום הבאת אדם לשלמות במידותיו או בהכרתו הערכית? בשאלה זו ממש פנה סטודנט למשפטים לטולסטוי לאחר ששמע ממורו כי המשפט הכרחי לחינוך האדם. נשמע את תשובתו הנועמת של הסופר הגדול⁸:

"הדברים שהוצאת מספרו של הפרופסור עשו עלי רושם מבדת, במיוחד כשאני משווה לנגד עיני את הרצינות שבה הם נאמרים על-ידי גברים מכובדים, לעתים כבר זקנים, ואת יראת הכבוד שבה הם מתקבלים ונלמדים בעל-פה על-ידי אלפי צעירים פיקחים למדי ואשר בעצם נחשבים לנאורים. אבל, מלבד הצד הקומי יש לעניין צד רציני ביותר. כל מה שמכונה 'מדע המשפט' הוא ביסודו שטויות והבלים הכי-גדולים, שנבדו ונפוצו לא מתוך שמחת לב כפי שאומרים הצרפתים (gaieté de coeur), אלא למטרה השפלה והבוזיה להצדיק את הפעולות הרעות של אנשי מעמדות שאינם עובדים... אלפים ורבבות של צעירים לומדים בהרצאות את השטויות האלה. לא היה זה אסון לו היו רק שטויות, אך המדובר בוועות... איום ונורא הוא כאשר שח פרסי כלשהו, איוון האכזר, גיגיס'ח'אן, גירון טובחים בני אדם לאלפים, עם זאת אין זה כה נורא כמו מה שמעוללים האדונים חכמי-המשפט. אלה אינם הורגים בני אדם, אלא קוטלים את כל הקדוש המצוי בתוך האדם.

... הדבר הבולט הוא עזות המצת, האינולת וביוני השכל הישר שבהם האדונים המלומדים האלה טוענים בקור רוח ומלאי חשיבות עצמית כי ההונאה היא — הגורמת יותר מכל אחרת להשתתת מידותיהם של בני האדם — מתנכת אותם לדרך הישרה.

כן, המשמעות החינוכית של המשפט! אין עוד תחום בו עזות המצת, השקר וטפשות בני האדם הגיעו לדרגה כזאת... צריך היה לחשוב כי אין מוסריות ללא צדק, חסר, רחמים, ומחילה. כאן הכל נדרס בשם המשפט... והמשפט הזה צריך לחנך את האדם בדרך המוסר! התוצאה החינוכית והמוסרית של

7 מכתב אל אבא (שוקן, חשל"ה) בעמ' 44.

8 Leon N. Tolstoi, *Ueber das Recht — Briefwechsel mit einem Juristen* (ed. Schmidt, trad. Skarvan, Heidelberg 1910).

המשפט!... קאנט אומר, שהפוטנציות בבתי הספר הגבוהים לעתים אינם אלא הסכמה להתחמק משאלה קשה על ידי משמעויות משתנות של מלים... הפוטנציות של המלומדים על המשפט תכליתו הנוספת היא להצדיק עולל קיים".

באירוניה צורבת מתאר טולסטוי את ניסיונו האישי בלימודי המשפט:

"אני בעצמי הייתי גם משפטן ואני זוכר כיצד בשנה השנייה מצאתי עניין בתיאוריה של המשפט והתחלתי ללמוד אותה לא רק למען הבחינות, אלא מתוך אמונה למצוא אצלה את ההסבר למה שנראה לי מוזר וסתום בכינון חיי האדם. אולם, זכורני שכל שחזרתי לתוך משמעות התיאוריה, כך השתכנעתי או שמשהו במדע אינו לגמרי בסדר או שאני איני מוכשר להבין; במלים אחרות, פשוטות יותר, השתכנעתי לאט לאט כי אחד משנינו טפשי מאוד, או מתבר הספר (Newolin) או אני שאיני מסוגל לתפוס את כל האמיתויות של מדע זה. הייתי אז בן 18 ולא יכולתי לחשוב אחרת מאשר שאני הטיפש והגעתי למסקנה כי לימודי המשפט עולים על כשרונותי השכליים והפסקתי את הלימודים. כעת, אחרי עשרות שנים שבהן עסקתי בדברים אחרים, כמעט שכחתי שיש "מדע משפט" ודימיתי לעצמי כי רוב בני זמננו כבר הכירו בתרמית...".

איני מתכוון לייעץ לפרופסורים של מקצועות משפטיים שונים אשר בילו את כל חייהם בלימוד השקר הזה ובהוראתו, כלומר, לאנשים שביססו את עמדתם באוניברסיטאות ובאקדמיות על הוראה זו ואשר לעתים משוכנעים בתמימותם כי... באמצעות הרצאותיהם הם עושים משהו מאוד חשוב ומועיל. להם איני מייעץ לזנוח את ההתעסקות המתועבת הזאת... אבל לך, לאדם צעיר וגם לכל רעיד איני יכול שלא לייעץ לנטוש את העיסוק שאינו רק בטל ומטמטם, אלא גם מזיק ומשחית את המידות. עליכם לזנוח במהירות האפשרית טרם יבולבלו ראשיכם וטרם יקהה רגשכם המוסרי".

גם אם לא נוכל להסכים בשום פנים ואופן לדעתו השלילית של טולסטוי לגבי מהות המשפט בכללותו⁹, הרי יש להרהר בדבריו לגבי התכלית החינוכית של לימודי המשפט. תשובתו הנוקבת חייבת להביא אותנו למשנה זהירות מפני אשליות ביכולתה של ההוראה, כשלעצמה, לעצב את אישיותו של אדם מעבר להקניית ידע. כדוגמה בולטת הייתי לוקח את הוראת האתיקה המשפטית העוסקת במידות הראויות לעורך הדין בהתנהגותו המקצועית. איני מאמין כי ההוראה של כללי האתיקה בכוחה להשפיע על אופיו של אדם. איני מזלזל, כמובן, בהקניית הידע, כי כבר נאמר: "ולא עם הארץ חסיד"¹⁰ — ללא ידיעת הכללים אין אפשרות לנהוג על פיהם. אך ספקן אני לגבי יצירת הקשר בין ידיעת הטוב ובין עשייתו. כאן תפקידו הגדול של חינוך האדם, וחוששני שהאוניברסיטה של היום אינה מסוגלת עוד למלא תפקיד זה. חינוך משפטי הוא אפוא הקניית השכלה. אך השאלה הגדולה היא איוו השכלה — האם עיונית או מעשית? האם שניהם גם יחד? למעשה זוהי הבעיה המרכזית שבה מתלבטים המוסדות שבהם מלמדים משפטים בעולם כולו.

9 תפיסתו האנטיגומיסטית הקיצונית של טולסטוי משתלבת בהשקפת עולמו המוסרית־דתית.

10 משנה, אבות ב', ה'.

האידיאל האוניברסיטאי של וילהלם פון הומבולט, אבי השיטה האוניברסיטאית הגרמנית החדשה במאה ה-19, נותן על כך תשובה חד-משמעית; אחד מארבעת עקרונות היסוד של אוניברסיטה הוא: שלילת הלימוד בתור הכנה לפרקטיקה מקצועית. לכך מצטרף עיקרון נוסף והוא הפרדה בין אוניברסיטה ובין בית-ספר. (שני העקרונות האחרים הם: אחדות המחקר וההוראה ואוטונומיה כלפי המדינה.)

המסקנה ברורה: העדיפות להשכלה העיונית, להכרה המדעית. אך תשובה זו אינה פשוטה כלל ועיקר. בהבדל ממדעי הרוח, שעמדו במרכז עניינו של הומבולט, ההבחנה בין פרקטיקה לתיאוריה אינה יכולה להיות כה חדה במשפטים. החלת המשפט, שהיא חלק אינטגרלי של "מדעי" המשפט, היא במידה רבה עיון ומעשה בעת ובעונה אחת. לא יפלא אפוא כי בארצות הברית מצויים לא פקולטאות או חוגים למשפטים אלא בתי-ספר למשפט.

לימוד המשפט אינו מכוון להכרה מדעית גרידא, אלא לפתרון בעיות מעשיות. יישוב הסכסוך הממשי בין היריבים אינו עניין עיוני התלוש מן המציאות. לקשר זה של המשפט עם המציאות האנושית והחברתית שני היבטים שונים: החלת המשפט דורשת הכרת המציאות הזאת. אולם, מציאות זו אינה זהה עם עולם המשפט, עם עולם הנורמות. היא קודמת לו ומצויה מחוצה לו ומעבר לו. והנה, הכרת המציאות היא המושא של מדעים אחרים, מדעי החברה, מדעי הרוח ואף מדעי הטבע. מכאן הבעיה הגדולה של השלמת לימודי המשפט בעזרת מדעים אחרים והצורך בגישה בין-מקצועית לבעיות האקטואליות של החברה האנושית.

האם במסגרת פקולטה למשפטים אפשר ורצוי להקנות השכלה במדעים אחרים, ומה השיעור הראוי של השכלה מעין זאת? תכנית הלימודים שלנו הוא ביטוי הן לשאיפה להשלמת לימודי המשפט והן למגבלות הקשות של שאיפה זו.

ההיבט השני של הקשר בין המשפט ובין המציאות מצוי במישור הפרקטיקה במובן הצר של המלה. הכוונה לעבודת עורך הדין בפועל, לביצוע המקצועי של הידע המשפטי בחיי יום-יום. המושג החלת המשפט שהשתמשתי בו קודם עדיין מבטא פעולה מחשבתית באמצעות השכל האנושי. יש בה מעשיות בגלל הצורך החברתי במציאת פתרון, צורך החייב להשפיע על דרך המחשבה אם חפצים אנו שהפתרון יישמע ויתקבל. אך עריכת הדין היא עבודה מעשית במובן נוסף. כללי משפט רבים מסדירים פעולות טכניות ופורמליות שאין בהן עניין מדעי או עיוני: בכמה עותקים יש להגיש מסמך, כיצד לבסחו, מיהו הפקיד המוסמך, היכן המשרד.

יתרה מזו, עריכת דין כמקצוע שלם דורשת ידע רב במכלול תחומים נוספים, מניהול משא-ומתן וטיפול בלקוחות דרך חקירת עדים, דרכי טיעון ועד להבנה בעסקים ובמימון, ניהול חשבונות וניהול משרד, פשוטו כמשמעו.

השאלה הגדולה, בצורת סיסמה תמציתית ופשטנית, היא: האם הוראת הפקולטה מכוונת להכשרת משפטנים או להכשרת עורכי דין? האם אנו בית-ספר או מוסד אקדמי? איני מכיר מוסד חשוב להוראת משפטים שאינו שואל את עצמו שאלה זו ומתלבט במתן התשובה הנאותה. השאלה אינה חדשה, כפי שמבט על ההיסטוריה של הוראת המשפט מראה לנו. מעניינת במיוחד היא ההשתלשלות באוניברסיטאות הגרמניות. קודם כל מן הראוי לציין את ההתפתחות שעבר המושג *iurisprudentia* (תורת המשפט) בעצמו. בעוד שאצל המשפטן הרומי אולפיאנוס הוא מבטא את

העיסוק בידיעת הצדק¹¹, אצל לייבניץ במאה ה-17, הוא ביטוי לידיעת התחלה של המשפט על מקרה נתון¹². בשינוי ההגדרה ניכרת העתקת הדגש מן העיוני-הערכי אל המעשי-הפוזיטיבי.

הוראת המשפט באוניברסיטאות הגרמניות במאה ה-18 מתחלקת לחלק עיוני ולחלק מעשי: תורת המשפט העיונית ותורת המשפט הפרקטית¹³. האחרונה כוללת את הוראת הדברים האלה: עשיית עסקאות בדרך נכונה וזהירה על תנויותיהן האופייניות (Kautelarjurisprudenz); ניסוח של מסמכים, של חוות דעת ושל פסקי דין; ארכיון-אות; התגוננות במשפטים פליליים.

המצב משתנה במאה ה-19 עם שינוי מושג המדע, במיוחד בהשפעת הפילוסופיה של קאנט. המדע אינו עוד עניין של ידיעה סובייקטיבית, אלא עיון כהליך אובייקטיבי של הכרה. לעומת מושג זה של מדע, לפרקטיקה – שאינה אלא התלה של תיאוריה – אין כל עצמאות. מכאן, שגם הפרקטיקה המשפטית אינה יכולה להיות מדע בהיותה מורכבת מכללים טכניים שאין מקומם בלימוד באוניברסיטה. התוצאה היתה, שהמקצוע שכונה עד אז תורת המשפט הפרקטית הוצא כליל מן האוניברסיטאות הגרמניות. לעניין יש היבט נוסף: רבים התחילו לפקפק בערך של הוראת פרקטיקה בטענם כי פרקטיקה היא ניסיון שאין לרוכשו אלא בעבודה מעשית על מקרה קונקרטי. כיום השתנתה התפיסה לגבי מהות האוניברסיטה, אך בעיית היחס בין עיון למעשה בהוראת המשפט טרם נפתרה. הרעיונות וההצעות רבים הם ומי יספרם: שילוב בין הוראה עיונית ובין הוראה "קלינית"; הוראה והתמחות בבתי משפט או במשרדי עורכי דין; השתלמויות למתמחים וכו' וכו'.

ניסיונונו אנו מעניין. התחלנו עם 4 שנות לימודים למוסמך בתוספת (גפרדת) של התמחות ובחינות עורכי דין. השלב הבא היה חפיפה בשנה הרביעית של לימודי בוגר בין הוראה והתמחות. רעיון החפיפה היה מבוסס כנראה על השאיפה המובנת לשלב הוראה עם מעשה. לרעיון השילוב תומכים רבים בעולם, אך דומה שאצלנו כולנו מסכימים כיום שביצוע הרעיון נכשל כישלון חרוץ. התוצאה המעשית היתה לא שילוב בין עיון לפרקטיקה, אלא דחיקת הלימוד לקרן זווית והפיכת שנה ד' לרעה חולה בפקולטה למשפטים. התלמידים עייפים ונפש המורה יוצאת אליהם ברחמים. העדר זמן לעסוק בלימודים ברצינות הוא מסימני ההיכר של שנה זו וגורם תסכול למורה ובוודאי גם לתלמיד. זה שנים מנסים אנו למצוא תרופה למכה זו וסוף סוף קיימת תקווה לפתרון באמצעות חוק הגדון כעת בפני הכנסת. הניסיון מלמדנו, כי הצירוף של התמחות חיצונית ולימודים אוניברסיטאיים אינו אפשרי, גם אם במבט ראשון הרעיון נראה יפה ומועיל. ממהותה של עבודה מעשית להשתלט על האדם ולא לשווא

11 "Iurisprudentia est divinarum atque humanarum rerum notitia, iusti atque iniusti scientia" (Inst. 1; 1. 1.; Dig. 1. 1. 10. 2.) "תורת המשפט היא הכרת הדברים

האלוהיים והאנושיים, ידיעת הצודק והבלתי צודק".

12 "Iurisprudentia est scientia iuris proposito aliquo casu seu facto" "תורת המשפט היא ידיעת המשפט לגבי מקרה נתון או עובדה נתונה".

13 על כל הנושא הזה ראה: Jan Schröder, *Wissenschaftstheorie und Lehre der praktischen Jurisprudenz auf deutschen Universitäten an der Wende zum 19. Jahrhundert* (Frankfurt/M, 1979).

דאגו חכמינו לכך שאדם יקבע עתים לתורה, שאם לא כן אינו מתפנה¹⁴. "עתים" גרידא אינן מספיקות לדרישתה של אוניברסיטה שגם היא שואפת להקיף את האדם בעיון ולעודדו להתעמקות ולגישה ביקורתית עצמאית. האם המסקנה היא כי יש לשוב לאידיאל ההומבולטי של הפרדה מוחלטת בין עיון למעשה? לדעתי אין עוד לשלול מכל וכל הכשרה מקצועית במסגרת האוניברסיטה. עובדה היא, שחלה אקדמיזציה של מקצועות מעשיים רבים שקודמינו באוניברסיטאות לא היו משערים בנפשם כי באקדמיה עניינם.

השאלה היא בסופו של דבר פראגמטית בעיקרה: האם יש דרך להכשרה מקצועית מחוץ לאוניברסיטה? גם כאן הייתי מבדיל בין פרקטיקה, במובן הצר, שאינה אפשרית אלא במשרדו של עורך הדין או במחיצתו של שופט, ובין רכישת ידע כללי בדבר העבודה המעשית. בכל הכשרה מקצועית אנו רואים את ההבדל הזה: בין לימוד כללי ובין ביצוע העבודה.

לא הייתי רואה מניעה עקרונית כי לימוד הידע המעשי הכללי ייעשה באוניברסיטה לאחר סיום התואר הראשון — כעין בית-ספר למתמחים, ואולי אף בית-ספר להתמחות לעורכי הדין. איני בא להטיף להתחרות עם לשכת עורכי הדין. אני גם ער לקושי שסגל המורים האקדמי אינו מתאים ברובו להקניית ההכשרה המקצועית מסיבות ידועות ומובנות. אך ייתכן, שהתשתית הארגונית והמנהלית של אוניברסיטה יכולה להקל על ביצוע תכנית משותפת עם לשכת עורכי הדין, שמטרתה להגשים את חלק ההוראה בהכשרה שהיא מקצועית באופן מודע ומכוון. אני חושב על הכשרה שיטתית באמצעות אנשי מעשה בעלי כושר הוראה אשר ילמדו כללים טכניים כהכנת תביעה, רישום עסקאות, ניסוח הסכמים וכו'. אין לזלזל בקושי למצוא אנשים מתאימים המוכנים להטות שכם להתמחות זו וגם ארגון קורסים כאלה אינו עניין קל.

התופעה שהייתה המעשה נוטים לתפוס את כל האדם גורמת קשיים גם בלימודי המוסמך שלנו. התלמידים שהם או מתמחים או עורכי דין מתקשים ביותר להתפנות במידה מספקת ללימודים על אף רצונם. בדומה לשנה ד' הקיימת, הלימודים נדחקים לקרן זווית אם כי, כמובן, התוצאות הן הרבה פחות שליליות בגלל מבנה התכנית המותאמת יותר לסוג זה של תלמידים. אולם, נודה על האמת: לימודי המוסמך מצויים במשבר קשה ולכולנו הרגשה של מבוכה וחוסר נחת מן הקיים. הבעיה היא יסודית ונוגעת לתכלית של לימודי המוסמך. נוכח ההפרדה הקיימת כיום בין מסלול אקדמי ישיר לדוקטורט ובין לימודי מוסמך, אני נוטה לדעה כי יש לכוון את לימודי המוסמך להתמחות מקצועית ולא דווקא למגמה מחקרית. כלומר, הדגש יושם על קורסים אינטנסיביים בתחומים מצומצמים תוך שיתוף מומחים, ובמקרה הצורך תוך אימוץ גישה בין-מקצועית. אולי מן הראוי לפצל גם את התואר מוסמך למשפטים למגמות שונות אשר יבטאו את תחום ההתמחות. הרעיונות טרם גובשו והם טעונים בירור ודיון. אם עד עתה עסקתי בשוליים של לימודי המשפטים — שנה ד', התמחות, לימודים לתואר שני — הרי אין פירושו של דבר כי במרכז ההוראה הכל שפיר ומוסכם. כי

14 ראה בבלי, שבת ל"א, א' וכן רש"י, שם, ד"ה "קבעת עתים": "לפי שאדם צריך להתעסק בדרך ארץ שאם אין דרך ארץ אין תורה הוצרך לקבוע עתים לתורה דבר קצוב שלא ימשך כל היום לדרך ארץ".

אף לגבי המקצועות האקדמיים עצמם שאלת שיטת ההוראה שנויה במחלוקת במקומות רבים בעולם.

אני משער כי רובכם ראיתם את סדרת הטלוויזיה על פרופ' קינגספילד – "המירוץ אחר הגלימה" – המתאר לימודי משפט בארצות הברית. אני גם משער כי התרשמתם מן הדמות "החינוכית" של הפרופסור המלומד לדיני חוזים. הפרופסור מודיע כי הוא משתמש בשיטה הסוקרטית והוא אומר: "אני שואל אתכם ואתם תענו. באמצעות שיטה זו של שאלות ותשובות נשתדל לפתח את כושרכם לנתח מסכת עובדות מורכבת המבטאת את היחסים החברתיים. אתם תלמדו את עצמכם משפט; אני אחנך את המוח שלכם. אתם באים לכאן עם קדקוד מלא דייסה ואתם תצאו מכאן כמי שיודעים לחשוב כמשפטיים".

לאחרונה טרה מורה לחינוך ובהן את שיטת ההוראה של פרופ' קינגספילד¹⁵. מה רואים אנו בכיתה: התלמידים נכנסים והפרופסור מציג שורה של שאלות מתוך גבהות רוח ובצורה נוקשה. הסטודנטים המתבקשים לענות על שאלותיו נכשלים בדרך כלל. אנו רואים חרדה על פני התלמידים. הם משתדלים למצוא את התשובה הנראית לפרופסור. במאמץ זה לא זו בלבד שהם נכשלים, אלא הם זוכים לתגובות מזלזלות מצד המורה. באחד השיעורים קורא פרופ' קינגספילד לתלמיד לעלות על הבימה, נותן לו אסימון ואומר לו לצלצל לאמו כדי להודיע לה שספק רב אם אי פעם ייצא ממנו משפטן. האווירה היא של התחרות בין מורה לתלמיד ובין התלמידים לבין עצמם. מעמד הסטודנט הוא פונקציה של מעמדו בעיני הפרופסור.

בין שיטה זו ובין שיטתו של סוקרטס אין ולא כלום. שאלותיו של סוקרטס בשיטתו הדיאלקטית היו מכוונות לבידור האמת, שלא היתה ידועה בשלמותה לא לשואל ולא למשיב. מטרתו לא היתה להראות את עליונותו הרוחנית עליידי הצגת שאלות שהתשובה עליהן ידועה לו מראש. כשסוקרטס ידע את התשובה הנכונה היתה מטרת הוויכוח לברר את מקור השגיאה, להגיע להבנתה ולהסכמה הדדית על קיומה של הטעות¹⁶. קינגספילד לעומת זאת אינו דואג להבנתו האמיתית של הסטודנט, לכנותו בהבעת דעתו. שאלותיו הן מכשילות ולא כנות. כפי שהמחבר מוסיף ומציין במאמרו:

"Socrates infects his listeners with perplexity, Kingsfield with anxiety; Kingsfield imposes the correct answer and Socrates joins his partner in trying to find one".

סוקרטס מבקש לתגוע לאמת ביגיעה משותפת עם התלמיד והוא רחוק מדרך הסופיסטים, הרוצים לנצח בוויכוח בכל מחיר. סוקרטס הוצא להורג בגלל השפעת שיטתו על הנוער; כפי שהמחבר מציין באירוניה, אפשר מאוד כי איחולים לסוף דומה קיננו בלבם של תלמידי פרופ' קינגספילד.

הבה לא נגזים! אין בינינו, בסגל המורים, לא חכמים כסוקרטס ולא רשעים גמורים

J.T. Dillon, "Paper Chase and the Socratic Method of Teaching Law" 30 15
Journal of Legal Education (1980) 529–535

16 השווה רמב"ם, תלמוד תורה, ד', ו': "יש לרב להטעות את התלמידים בשאלותיו ובמעשים שעושה בפניהם כדי לחדדן וכדי שידע אם זוכרים הם מה שלמדו או אינם זוכרים". גם כאן כוונת ההוראה היא טובת התלמיד.

כקינגספילד. כולנו משתדלים להקנות ידע לתלמיד כמיטב יכולתנו. מאחר שדעותינו אינן שוות, תמצאו הן הוראה הנערכת בדרך שאלות ותשובות והן הוראה המכונה "פרונטלית", שהיא הצגה שיטתית ומסכמת של נושא. כמובן, מצויות שיטות ביניים לרוב. לא אסתיר כי בין המורים נערכו ונערכים וייערכו גם בעתיד ויכוחים על דרך ההוראה הנאותה. וטוב כך! אולם, בסופו של דבר יש לנהוג אף כאן בסובלנות — קרי: הכרה בחופש האקדמי — לגבי כל אחד ואחד והגיוון הוא לטובה. אך, לדעתי, יש הגזמת-מה בוויכוחים התמידיים על שיטות ההוראה. אמת, חלקו של המורה הוא חשוב, אך חשוב בהרבה הוא חלקו של התלמיד. מבחינתו השאלה אינה שיטת ההוראה אלא שיטת לימודו. מתוך ניסיוני אני יודע, כי משפטים מעולים יצאו מבתי מדרש ששלטו בהם שיטות לא-שיטות. אין בכוונתי להצדיק שיטות הוראה גרועות, רשלניות ומשעממות. אך, אני רואה סכנה בגישה הצרכנית הקיצונית היוצרת את האשליה כי הליך הלימוד הוא בעיקרו חד-סטרי וכישלוננו של התלמיד הוא בראש ובראשונה אשמתו של המורה. הלימוד דורש הקרבה מצד התלמיד וכמובן גם כשרון. אין שיטות פלא ההופכות את הלימוד לעניין שאינו דורש מאמץ. גם המורה הטוב ביותר אינו אלא תוספת — אם כי חשובה — ליגיעה אישית רבה ביותר. לפום צערא — אגרא ¹⁷.

לגישה הצרכנית יש היבט שלילי נוסף: ראייה בלעדית של לימודי המשפט כאמצעי לרכישת ידע מקצועי מביאה את התלמיד לעמדה צרת אופק שאינה יפה לקניית השכלה אקדמית. גישה מדעית היא בראש וראשונה גישה ביקורתית. אך השאיפה המופרזת ל"מעשיות" היא קטלנית להסתכלות ביקורתית. הרצון להסתדר בתוך הקיים, להשתלב לתוך ההווה, אינו עשוי לקדם את ההבנה המעמיקה של המציאות עצמה. הכאן והעכשיו הם תוצר של העבר ומובילים לעתיד. הם חולפים ביעף ותפיסתם אינה אפשרית אלא ברוח הרואה את ההקשרים הרחבים יותר. כלים חשובים להכרת המציאות המשפטית והערכתה הם ההיסטוריה של המשפט והפילוסופיה של המשפט. הרוצה להשכיל יעסוק בהן גם אם "מעשיותן" אינה נראית על-פני הדברים. בהקשר זה עלי להזכיר גם את לימוד המשפט העברי המוסיף את המימד היהודי לעיון ההיסטורי והערכי.

איני יכול ואיני רשאי לסיים את דברי מבלי להזכיר את הקשיים האובייקטיביים שנתקל בהם התלמיד הישראלי החפץ בלב שלם להתפנות ללימודים על כל הדברים היפים באמת המקנים דעת. קשיי פרנסה, קשיי צבא, קשיי משפחה, קשיי החברה הישראלית הכלליים — כל אלה הם ריאליים מאוד וההטפות היפות ביותר אין בכוחן לסלק מן העולם שלנו. דברי מכוונים לצד העקרוני, להכרת האידיאל ולחתירה המתמדת להשגתו. שלוש השנים — אולי שלוש השנים וחצי — של לימודכם באוניברסיטה העברית בפקולטה שלנו הן על כל פנים השנים הטובות ביותר להשגת המטרה המבוקשת של השכלה אמיתית. פעמים רבות שמעתי תלמידים לשעבר, עורכי דין מצליחים ביותר, מדברים בגעגועים על השנים ההן ועל חלומם לשוב וללמוד לימוד לשמו. הגעגועים לתורה, לעיון, לדברים הלא-מעשיים גם הוא ממשי מאוד אצל רבים שקצה נפשם בשגרה ובמעשיות היתרה של חיי השעה. אך השיבה ללימוד לשמו קשה מאוד ויחידה סגולה בלבד זוכים לכך.

אני מברך אתכם מקרב לב: ברוכים הבאים לפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית. יהי רצון שתשכילו ושתחכימו!
ולעצמנו נזכיר את המשנה במסכת ברכות¹⁸ המספרת על רבי נחוניא בן הקנה, "(ש)היה מתפלל בכניסתו לבית המדרש וביציאתו תפילה קצרה. אמרו לו מה מקום לתפלה זו? אמר להם בכניסתי אני מתפלל שלא תארע תקלה על ידי וביציאתי אני גותן הודיה על חלקי".

18 משנה, ברכות, ד', ב'. וראה את הברייתא בבלי, ברכות כ"ה, ב'; וכן ירושלמי, ברכות, פרק ד', הלכה ב'.